

CƏMİLƏ QACARLI
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Nəcəf Nəroimanov küçəsi
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
qgq87@mail.ru

“OĞUZNAMƏ”LƏRDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Xülasə

Məqalədə salnamələrdə eposlarda xalqın tarixini yaşadan, türklərin keçmişini əks etdirən qaynaqların arasında “Oğuznamə”lərin xüsusi yer tutduğu qeyd olunur.

“Oğuznamə”lər oğuzların tarixini, mədəniyyətini nəsil-dən-nəslə keçirən həyat kitabıdır. Burada qeydə alınmış onomastik vahidlərin tədqiqi, təhlil edilməsi türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının tarixi onomastikasının öyrənilməsinə xidmət edir.

“Oğuznamə” dedikdə, qədim oğuz tayfalarının keçmişi, Oğuz xan (Oğuz kağan) ilə bağlı hadisələr, əfsanələr nəzərdə tutulur. Bu abidələrdə oğuzların tarixi, döyüşləri, dünyagörüşləri, mifoloji baxışları və s. ilə bağlı məlumatlar verilmişdir.

Məqalədə türklərin islama qədərki təfəkkürü, baxışları ilə bağlı dolğun informasiya vardır.

Məqalədə Fəzlullah Rəşidəddinin xələc onomastik vahidi ilə bağlı əfsanə qeydə alınmışdır. Bundan əlavə, “Oğuznamə”də Muğan toponiminə rast gəlinir. Muğan toponimi etnonim əsasında formalaşmışdır.

“Oğuznamə”lərdə qeydə alınmış türk mənşəli onomastik vahidlər müxtəlif dövrlərin məhsuludur. Yer adlarında türklərin tarixi izlərini qoruyub saxlamış toponimlərin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Antik mənbələrdə bir sıra tayfalarla bağlı toponimlərə “Oğuznamə”lərdə rast gəlinir.

“Oğuznamə”lərdəki toponimlərin paralellərinin müəyyən edilməsi sübut edir ki, bu adlar türk xalqlarının ümumdüşüncə tərzinin məhsuludur.

Tədqiqata əsasən, türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının etnogenezini ilə bağlı məqamları da aydınlaşdırmaq mümkündür. “Oğuznamə”lər əsasında qədim türklərin coğrafi areallarını təyin etmək mümkündür.

Açar sözlər: Oğuznamə, Səlcuqnamə, Topqapı, etnonim, etnogenez, Atropaten, Aderbadəqan, oronim, qıpçak, oykonimlər.

Salnamələrdə, eposlarda, daş kitabələrdə xalqın tarixi yaşayır. Türklərin

keçmişini əks etdirən qaynaqların arasında “Oğuznamə”lər xüsusi yer tutur. Oğuz türklərinin folklor nümunələri kimi yaranan “Oğuznamə”lərin tarixi çox qədimdir. “Oğuznamə”lər bir deyil, bir neçə qohum xalqa məxsus abidələrdir. Tarixdə öz qəhrəmanlıqları, şücaətləri ilə iz qoymuş oğuzların möhtəşəm və şanlı tarixini əks etdirən “Oğuznamə”lər ümumtürk mədəniyyətində misilsiz dəyərə malikdir və onlar dünya mədəniyyəti xəzinəsinin nadir yaradıcılıq incilərindən hesab edilir. Uzaq keçmişdə baş vermiş hadisələr «Oğuznamə»lərdə əks olunmuşdur.

«Oğuznamə»lər oğuzların tarixini, mədəniyyətini nəsil-dən-nəslə keçirən ümumtürk abidəsi və həyat kitabıdır. Bu abidələr dünyanın ən nüfuzlu kitabxanalarında yer alsada, indiyədək kifayət qədər öyrənilməmişdir.

“Oğuznamə”lərin türk xalqlarının tarixini, keçmişini, etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, tarixi coğrafiyasını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. Bu abidələrdə üzərində araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulan, linqvistik baxımdan maraq doğuran onomastik vahidlər çoxdur. Oğuzların uzaq keçmişindən soraq verən onomastik vahidlərin öyrənilməsi ümumtürk, eləcə də Azərbaycan onomalogiya elmi üçün çox vacib və təxirəsalınmaz məsələlərdəndir. «Oğuznamə»lərdə qeydə alınmış toponimlərin araşdırılması türk dillərinin, eləcə də türklərin tarixi leksikanın öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

«Oğuznamə»lər oğuzların tarixini, mədəniyyətini nəsil-dən-nəsilə keçirən ümumtürk abidəsi və həyat kitabıdır. Burada qeydə alınmış onomastik vahidlərin tədqiqi, onların linqvistik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, təhlil edilməsi türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının tarixi onomastikasının öyrənilməsinə xidmət edir. Mənbələr üzrə aparılan toponimik araşdırmalar türk xalqlarının tarixini, etnogenezini, etnoqrafiyasını öyrənmək üçün qiymətli linqvistik fakt kimi dəyərləndirilməlidir.

«Oğuznamə»lərdə qeydə alınmış bu milli və mədəni sərvətin tarixi-linqvistik istiqamətdə tədqiqi türk xalqlarının tarixi onomastikasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Buradakı türk mənşəli onomastik vahidlərin müəyyənləşdirilməsi, dil xüsusiyyətlərinin hərtərəfli araşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır.

Türklər tarix boyu yaşadıkları ərazidəki yaşayış məntəqələrinə, dağlara, dərələrə, düzlərə, təpələrə, çaylara, göllərə və s. öz ana dilində ad vermişlər. «Oğuznamə»lərdəki türk mənşəli toponimlərin böyük bir qismini ayrı-ayrı tayfa və tayfa birləşmələrinin adları təşkil edir ki, bu da əhalinin mənşəyi, etnik tərkibi haqqında tutarlı faktları özündə əks etdirir. Belə toponimlərin araşdırılması xüsusi maraq doğurur. «Oğuznamə»lərdə qeydə alınmış ən qədim və qədim toponimlərin tədqiqi nəticəsində bu ərazilərdə türkdili tayfaların yaşama tarixini, areallarını aydınlaşdırmaq olar. Mənbədəki toponimik vahidlər zəngin material kimi onların qədim, tədqiq olunmamış areallarının müəyyən olunması baxımından xüsusilə qiymətlidir.

«Oğuznamə»lərdə qədim oğuz-türk tayfaları və onların əsatri əcdadı Oğuz xan (Oğuz xaqan) haqqında epik rəvayətlər toplanmışdır. «Oğuznamə» dedikdə qədim oğuz tayfalarının keçmiş, Oğuz xan (Oğuz kağan) ilə bağlı hadisələr, əfsanələr nəzərdə tutulur. Bu abidələrdə oğuzların tarixi, döyüşləri, dünyagörüşləri, mifoloji baxışları və s. ilə bağlı məlumatlar verilmişdir. «Oğuznamə»lərin türklərin, o cümlədən oğuzların qədim tarixini, dilini, etnogenezini öyrənmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Abidələrin tədqiqi sayəsində oğuz qrupu türk dillərinin qədim lügət tərkibi barədə zəngin, maraqlı fikirlər əldə etmək mümkündür. «Oğuznamə»lərdə türklərin islama qədərki təfəkkürü, baxışları ilə bağlı dolğun informasiya vardır. Bu abidələr türk dilləri və dilçiliyi üçün qiymətli mənbədir.

«Oğuznamə»nin ən qədimi XIII-XIV əsrlərə aid (başqa ehtimala görə X əsrə) karlıq-uyğur versiyasıdır. Qədim uyğur əlifbasıyla yazılmışdır. XV əsrə aid əlyazması Paris Milli kitabxanasında saxlanılır. Həm başlanğıcı, həm sonluğuyla, həm də deyim tərziləri ilə digərlərindən fərqlənir. «Oğuznamə»nin müxtəlif variantları Rəşidəddinin «Cami ət-təvarix», Dəvadərinin «Kənz əd-əldürər və cami əl-qürər», Yazıçıoğlu Əlinin (XV əsr) «Oğuznamə» (yaxud «Səlcuqnamə»), Əbü-l-Qazinin «Şəcəreyi-tərakimə», «Şəcəreyi-türk» və s. əsərlərdə türk xalqlarına məxsus zəngin onomastik vahidlər öz əksini tapmışdır. «Kitabi - Dədə Qorqud» boyları, habelə oğuzların qəhrəmanlıqları barədə ozanların qoşduqları mahnılar «Oğuznamə»lər adlanır. Türk tayfalarının erkən tarixini daha ətraflı əks etdirən abidələr içərisində XIV əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin «Cami ət-təvarix» («Tarixlər toplusu») əsərinin müstəsna, yeri vardır. Əsərin tam mətni, məlum olduğu kimi, dövrümüze qədər gəlib çatmamışdır. Lakin onun ayrı-ayrı hissələrində də nadir və qiymətli məlumatlar vardır. «Cami ət -təvarix»in nəzərdən keçirdiyimiz və elm aləmində «Oğuznamə» adı kimi tanınan hissəsi İstanbulda Topkapı kitabxanasında saxlanılır. Əlyazması bütünlüklə bir xəttat tərəfindən nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Əsərinin qiymətli cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada ayrı-ayrı onomastik vahidlərin izahı verilir. «Cami ət təvarix» tarixçilərə türklərlə bağlı zəngin məlumat verir. Burada həmçinin oğuzlarla bağlı əfsanələr öz əksini tapmışdır. «Oğuznamə»lərdə bir sıra etnonimlərə, etnotoponimlərə rast gəlirik. Fəzulullah Rəşidəddin əsərinin qiymətli cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, buraya ayrı-ayrı tayfa adlarının mənşəyi araşdırılır. Abidədə türk tayfaları ilə bağlı bir sıra əfsanələr verilmişdir. Azərbaycanda həmin etnoslarla bağlı toponimlər vardır.

Bütün türklərin mifik ulu babası olan Oğuz kağan, onun törəmələri, oğuz boyları, onların toylarda yerləri, onqonları barədə müfəssəl məlumat verən Xivə xanı, hərbi və tarixçi Əbülqazi Bahadır xanın «Şəcəreyi - tərakimə» (Türkmənlərin soy kitabı) «Oğuznamə»lərin türkmən variantı olub, elm aləmində «Cağatay Oğuznamə»si kimi tanınır.

Zəngin tarixə malik olan türk xalqlarının qiymətli mədəni (irsi kimi «Oğuznamə»lərin dilçilik

aspektində öyrənilməsi türkologiyanın vacib məsələlərindəndir. Abidələrdə qeydə alınmış onomastik vahidlərin tədqiqi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, onomastik vahidlərin tədqiqi etnogenez problemlərinin həllində açar rolunu oynayan vasitələrdəndir. Bu baxımdan «Oğuznamə»lər rast gəlinən türk mənşəli onomastik vahidlərin araşdırılması əhəmiyyətlidir.

Fəzlullah Rəşiddədin «Oğuznamə»də müxtəlif tarixi hadisələrlə bağlı bəzi yer adlarını çəkərkən onların mənalarını izah etmişdir. Onların bəzilərinə nəzər salaq. Tarixi mənbələrdə qədimdən Atropaten, Adərbadaqan, Atərpatakan, Azərbaycan və s. kimi qeyd edilən Azərbaycan toponiminə Fəzlullah Rəşiddədinin «Oğuznamə» əsərində eyni formada rast gəlinir. Müəllif bu yer adı ilə bağlı yaranmış əfsanəni əsərə daxil etmişdir. Əfsanədə deyilir: «Oğuz əmr etdi ki, təpə yaratmaq üçün hərə ətəyində torpaq gətirsin və onu bir yerə töksün. Əvvəl o özü ətəyində torpaq gətirib tökdü. Bunu o özü etdiyi üçün bütün döyüşçülər də Oğuz kimi bir ətək torpaq gətirib tökdülər. Böyük bir təpə düzəldi və adını Azərbaycan qoydular». Sonra müəllif Azərbaycan toponiminin «azər» və «baycan» sözlərindən yarandığını göstərir. Türkcə «azər» sözünün uca, «baycan» sözünün varlıların, böyüklərin yeri mənasını bildirdiyini yazır (1.s. 22).

Abidədə Savalan dağının izahı ilə qarşılaşırıq. Hazırda bu dağ İran ərazisində Cənubi Azərbaycanda yerləşir. Fəzlullah Rəşiddədinin «Oğuznamə» əsərində türk dillərində «meydana gələn», «dikələn bir şeyə» savalan deyildiyini yazır (1.s. 22).

Tədqiqatçılar yazırlar: Savalan oronimi saval və -an (burada cəmlilik bildirir) komponentlərindən ibarətdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində və bəzi türk dillərində sava “soyuq, sərt hava şəraiti” mənasında, türk dillərində sala “barmaq, çıxıntı”, yakut dilində saal “dağ yalı” mənasında işlənməkdədir. Bu baxımdan güman etmək olar ki, oronim “zirvələr, barmaqlar” mənasındadır. (2. s. 180).

Abidədə bəzi türk tayfaları ilə bağlı əfsanələr verilmişdir. Azərbaycanda həmin tayfa adlarına bir sıra toponimlərin tərkibində rast gəlinir. Fəzlullah Rəşiddədinin «Oğuznamə»sində qıpçaq onomastik vahidinin mənası belə izah edilir: «Oğuz ordusunda bir boylu qadın vardı. Döyüşdə öldürülmüş əsgərin arvadı idi. Bu döyüşün baş verdiyi yerdə həmin qadının doğuş vaxtı gəlib çatdı. Yaxınlıqda içi koğuş bir ağac bitmişdi və həmin qadın öz uşağını bu ağac koğuşunda dünyaya gətirdi. Uşağı Oğuzun yanına gətirəndə bu əhvalatı danışdılar və Oğuz onu Qıpçaq adlandırdı. Çünki Qıpçaq adı Kabuk (azərbaycanca ağac qabığı) sözündən düzəlmişdir. Türk dilində içi çürük və boş ağacı belə adlandırırlar. Başqa türklərin dediklərinə görə, bütün qıpçaq tayfaları həmin qıpçağın törəmələridir. Başqa mülahizəyə görə, qıpçaq etnonimi «boş ərazi», «oyuq, koğuş, içərişi boş, çılpaq sahə» mənasında izah edilmişdir (1. s.18).

Əbül Qazi Bahadır xan bu hadisə ilə bağlı yazır ki, qədim türk dilində içi çürük ağacı qıpçaq adlandırırdılar, oğlan koğuşda doğulduğundan, ona Qıpçaq adını yerdilər. Hal - hazırda içi çürük ağacı qıpçaq adlandırırlar. (3. s.56)

Qıpçaq tayfa adının etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. O.Süleymanovun qənaətinə görə, qıpçaqların «iki üfüqi xətt» tamqasının bir vaxtlar iki-pçak [eki-pşak] adlanmış və sonralar bu söz cümlə qovuşma prosesində «kipcak»a çevrilmişdir (4.s. 135).

Qax rayonunun Cəlayir kəndi ərazisində Qıpçaq düzü, Qıpçaq kəndinin ərazisində Qıpçaq dərəsi, Qıpçaq təpəsi və digər oronimlər qeydə alınmışdır. Azərbaycanda *Qıpçaq çayı* vardır.

Fəzlullah Rəşiddədin «Oğuznamə»də xələc onomastik vahidi ilə bağlı əfsanə qeydə almışdır. Əfsanədə deyilir ki, bir qadının yolda uşağı olur. Əri ona yemək vermək üçün ordudan geri qalır. Bir neçə gündən sonra onlar Oğuzun ordusuna çatırlar. Oğuz səbəbi biləndə qəzəblənib deyir ki, qadının doğacaq deyə geri qaldınız, onda burada qal ac. Bu ad xalac kimi dilə yatmış və xalac qəbiləsindən olanlar bu kəsin övladları və törəmələridir (1. s.31) Əbül Qazi Bahadır xan da yazır ki, qida çatışmazlığı üzündən arvadı doğan bir əskəri ordudan geri qaldığına görə Oğuz xanın yanına gətirirlər. Oğuz xan ona at, yemək ehtiyatı verib deyir ki, sən ordunun arxasınca getmə! Onu qal ac adlandırır. Bütün qalaç eli həmin adamın törəmələridir (3.s.31).

«Oğuznamə»nin uyğur versiyasında bir əhvalat danışılır: “Kağanın qarşısına damı altundan, pəncərələri gümüşdən, qapıları dəmirdən bir ev çıxır. Çeriqdə bir bəyə kağan temirdü kağul deyərdilər. Kağan ona deyir ki, sən burada qal, aç. Qapını açandan sonra gəl orduya (6.s. 26).

Azərbaycanda xalac etnonimi ilə bağlı Xələc oronimləri (Sədərək, Şamaxı), oykonimləri (Xızı,

Qubadlı, Səlyan, Şərur, Ucar) vardır.

Fəzlullah Rəşidəddin «Oğuznamə»də Kök xanın oğlanlarından birinin Beçənə adlandığını göstərir. M.Vəlili yazır ki, peçeneq adı ilə bağlı türk əfsanələrinə baxılırsa, o öz adını Gök xanın ikinci oğlu «Peçene»dən almışdır. Digər tərəfdən peseneq sözü digər türk sözü olan biçənəyə də çox oxşayır ki, bu da «ot biçini çölü» deməkdir. Çox ehtimal ki, «biçənək»i, əvvəllər xəngərlərin heyvanları otardıqları səhraya vermişlər və sonra o adı özlərinə qəbul edib, biçənək və ya peçeneq demişlər (7.s. 42). O.Süleymanov (4.s, 139), N.A.Baskakov peçeneq sözünü «bacanaq» sözü ilə bağlı hesab edir (5. s.201) Q.Qeybullayev türkologiyada paçanak (peçeneq) etnoniminin türk dillərində «arvadın bacısının əri» mənasında olan badja sözü ilə bağlı olması fikri ilə razılaşmayaraq göstərir ki, etnonimin sonunda işlənən ak komponenti bir çox türk etnonimlərində - qazax, kıpçak, kəncək, sirak, şamalç, kaymak (kimak) və s. də işlənir və Azərbaycan ərazisində qədimdə peçeneqlərin və kəngərlərin məskunlaşdığı ərazilərdə indiyə kimi ç-ts (u) fonetik xüsusiyyəti saxlanılır (8.s.103-104).

Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində Muğan toponiminə rast gəlirik: Bu ölkələrə elçi göndərəndən sonra qışlamaq üçün Arran və Muğana tərəf yollandı (1.s.22)

Muğan toponimi etnonim əsasında formalaşmışdır. M.İsmayılov yazır: «Azərbaycanda Muğan adlı həm şəhər, həm də düz olmuşdur. IX yüzillik ərəb müəllifi ibn Xordadbed Xəzər dənizi sahilində Dərbəndlə Ərdəbil arasında Muğan şəhərinin adını çəkir. Tarixi ədəbiyyatlarda Muğan oykonimini və oronimini hələ miladdan əvvəl yaşamış Hekatey Miletli və V yüzillik müəllifi Heradotun qeyd etdiyi myuklar, muğlar soyunun adı ilə bağlayırlar. Həmin müəlliflər bu ərazidə myukların - muğların məskun olmalarını göstərirlər. Tədqiqatçıların bəzilərinin fikrincə, Myuk-muğ və İran dillərində cəm göstəricisi «an» sonluğunun birləşməsindən Muğan toponimi yaranmışdır. Lakin digər tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Muğan Azərbaycan dilinin kökündə dayanan dilə aid toponimdir, belə ki, muğan etnonimi hunların tərkib hissəsi olmuş, IV-V yüzilliklərdə Muğan düzündə məskunlaşmışlar. Hazırda Azərbaycan ərazisində Muğan etnonimi ilə bağlı on üç oykonimin olması onların yayılma ərazisinin böyüklüyünü göstərir (9.s.272).

Azərbaycanda muğan tayfa adı ilə bağlı toponimlər geniş yayılmışdır: Muğanlı (Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Zaqatala, Zəngilan, Qazax, Qubadlı, Kürdəmir, Şamaxı rayonları), Muğan (Əli - Bayramlıda, Beləsuvarda Muğan), Muğan Gəncəli (Sabirabadda) və s.

Gürcüstanda Yor-Muğanlı, Taş-Muğanlı, Kirəc Muğanlı kəndləri vardır.

Cənubi Qafqazda muğanla bağlı on doqquz toponim mövcuddur (10.s. 342.).

XIX əsrdə Azərbaycanda avşar etnonimi ilə əlaqədar Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında Ovşar, Zəngəzur qəzasında Avşarlı, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Avşar oykonimləri qeydə alınmışdır. Avşar etnonimi öz adını Oğuzun üçüncü oğlu Ulduz xanın oğlu Avşardan almışdır. Bu barədə Fəzlullah Rəşidəddin «Oğuznamə» də yazmışdır. (1 .s.40)

«Oğuznamə»nin karluq-uyğur versiyasında Barak toponiminə rast gəlirik: Baraka deqən bir yer turur. (Baraka deyilən bir yer vardı). Rəşidəddin «Oğuznamə» əsərində türk mənşəli barak tayfasının adını qeyd edir. (1.s.122)

XIX əsrdə Zaqatala dairəsində Gözbarax, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Baraxlı, Ter vilayətinin Narzan dairəsində Barax və s. oykonimlər qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar Zaqatala rayonunun inzibati-ərazi bölgüsündə Gözparaq kimi göstərilən yaşayış məntəqəsinin adının göz (bulaq, qaynaq) və paraq (mal - qara saxlamaq üçün hasarlanmış yer) sözlərindən yarandığını yazırlar. (2. s.211) Bu yanlış bir fikirdir. Barak türk tayfalarından birinin adıdır. F.Sümər yazır: «Baraq kəlməsinin çox sıx tüklü bir köpəyə deyildiyini və adam adı olaraq işləndiyini bilirik: Baraq Hacib, Baraq xan, Baraq Rəis. Bu oymağın öz adını bir şəxsdən aldığına şübhə yoxdur». (11.s.201) K. Vəliyev Barak it adı ilə bağlı yazır: Barak adı verilən uzun tüklü ceydaq köpəyi şumerlər müqəddəs sayırdılar. Bu it yaxşı qaçır, ovu yaxşı saxlayırdı. Şamanlar əfsanəyə görə Barak adlı itə minərək göyə çıxırdılar. Qırğızlar da cins itə Barak deyirlər . (12.s.21)

«Oğuznamə»nin karluq-uyğur versiyasında Tanğut toponiminə rast gəlirik:

Kenə bu (kök) tülüklük kök yalluğ erkək beri birlə Sındu Tanğut takı Şağam yanğaklarığa atlab ketti. (yenə bu boz tülkü, boz yallı erkək qurdla Sındu Tanğut Şağam yanlara adlayıb getdi. (6.s.28) Burada Tanğut dedikdə Tibet nəzərdə tutulur. Azərbaycanda Qax rayonu ərazisində Tanğut

oykonimi vardır. T.Əhmədov Tanğıt kənd adı haqqında yazır: «Toponim şimal-qərbi çin ərazisində yaşamış və M.Kaşğarının qeyd etdiyinə görə, mənşələrini ərəblərlə bağlamış türk tayfalarından olan tanğutla əlaqədar yaranmışdır. Mənbələrin birində Tanğut adlı vilayətin hələ Teymurun 1386-cı il səfəri zamanında Şəki zonasında mövcud olduğu göstərilmişdir. Q.Qeybullayevin fikrincə, tanqutlar monqollarla bu əraziyə gələn tayfalardandır. Mənşələrinə görə Tibet tayfalarına məxsus olan tanqutlar XI əsrdə hücum edərək uyğurların Beşbalıq əyalətini ələ keçirmiş və orada öz dövlətlərini yaratmışlar. Həmin dövlət 1227-ci ildə monqollar tərəfindən dağıdılmış, əhalisi monqolların tərkibinə daxil olmuş və onlarla (monqollarla) qərbə doğru hərəkət etmişlər. Görünür, tanqutlar Azərbaycana monqolların tərkibində gəlmiş və oturaqlaşmaqla bir sıra kəndlərin, o cümlədən Tanğıt kəndinin əsasını qoymuşlar.(13.s.77)

Azərbaycanda Astara rayonunda Sərək kəndi vardır. Araşdırmalarda bu toponim ilə bağlı yazırlar: «Tədqiqatçıların bir qismi kəndin adını sak tayfa adı ilə əlaqələndirir, digər qismi isə fars dilində zərəng (hərfi mənası qızılı rəng) adlanan ağac növünün adı ilə bağlıdır». (2.s. 187) Fikrimizcə, bu fikir yanlışdır. Türklər arasında belə adət var: itlərə İrək və ya Sərəkadı verirlər. (3. s. 101) Orta Asiyada sərək tayfa adı olmuşdur. Etnonim it adı əsasında yaranmış tayfa adlarındandır.

Sərək toponimi qədim sərək tayfa adını özündə yaşadır.

Əbülqazi Bahadır xan «Şəcəreyi tərakimə» əsərində Salur tayfasından olan Ulaşın Oğuz xanı görünən şəxslərdən olduğunu və onun haqqında Dib Bakuy xana söhbətlər etdiyini yazır. (3.s.73)

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Ulaş oğlu Qazan xan ifadəsi işlənmişdir. Ulaş tayfa adının şəxs adından yarandığını ehtimal etmək olar.

A.Bayramov yazır: «Ulaş derivatlı etnonimlərin kökündə Ulaş şəxs adı

dayanır. Həmin şəxs adının kökündə ula/maq feli dayanır. Bir çox türk dillərində ulaşmaq «çatmaq», «birləşmək», «qovuşmaq», «çağırmaq» mənalarında işlənəkdədir. Ula sözünə qoşulan -s feldən isim və feldən fel düzəldən şəkildir. Ulu və ula sözlərinin kökü homogendir. Yeriş, tanış, sarış və s. sözləri də ulaş sözləri ilə eyni modeldir. (14.s.94) XIX əsrdə ulaş etnonimi ilə bağlı toponimlərə Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Ulaşçu, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Birinci Ulaşlı; ikinci Ulaşlı, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Ulaştı-Şıxlı və s. kənd adları qeydə alınmışdır.

«Oğuznamə»lərdə Çəkür - tayfa adı, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında isə şəxs adı kimi Qara Çəkür xatırlanır: «Oğuzlarda dörd yigid niqabla gəzirdi. Biri Qanturalı, biri Qaraçəkür və oğlu Qırxqunuq və bozayqırlı Beyrək». (15.s.58)

«Səlcuqların kırık tayfasının sol qanadının ayaması (titulu) çakır (qırğı) idi. Bəzən bunlara arslan da deyirdilər. Sonralar «çakır» sözü tələffüz nəticəsində təhrif edilərək «çaxır» şəklində düşmüşdür. Türkmənlərdə çakır tayfası vardır. Q.Qeybullayev qədim türkmənşəli bulqar tayfalarının arasında çakar tayfasının olduğunu göstərir. (15.s. 135) Çakırlar yer adına Kiprdə rast gəlinir.

M.Kaşğari «Divani-i lügət-it türk», F. Rəşidəddin «Oğuznamə» əsərində bayandur etnoniminin adını çəkir. Azərbaycanda Tərtər rayonunda Bayandur və Bayandurlu kənd adları, Laçın rayonunda Bayandur adlı çay vardır. Türkmənistanın, Türkiyənin toponimiyasında bayandur etnonimi ilə bağlı toponimlərə rast gəlinir. Azərbaycanda Bayandur toponimi ilə bağlı əfsanə də mövcuddur. Əfsanəyə görə, keçmişdə İbili adlı bir qaçaq padşaha, onun adamlarına divan tuturmuş. Qaçaqqla bacara bilməyən padşah ona xəbər göndərir ki, haranı istəyirsən, oranı sənə verim, orada yaşa. İbili çox yer gəzdikdən sonra bir yerə gəlib çıxır, orada məskən salır. Onun üçün də buranın adına «bəyən dur» deyirlər. Bu toponimin xalq etimologiyasına əsasən oxşar sözlərlə bağlı izahı özünü doğrultmur. Bayandur etnotoponimdir və yaşayış məntəqəsi oğuzların bayandur tayfasının adını daşıyır.

«Oğuznamə»nin uyğur versiyasında Ağacəri onomastik Vahidinə rast gəlirik: B(a)şı Uyğur erdi Yığac ər bilə bularınq barında yok erdi kilə. (Öndə gələn Ağacəri ilə Uyğur idi; bunların haqqında ölçü yoxdur)

Ağacəri etnonimi əsasında formalaşan oronimlərdən biri də Tovuz rayonu ərazisində yerləşən Ağacəri dağıdır. Dağın hündürlüyü 1769 metrdir.

S.Ataniyazov *ağacəri* tayfasının orta əsrlərdə yaşamış türkmən tayfası olduğunu yazır. Müəllif

Rəşidəddinə əsaslanaraq qeyd edir ki, bu yerlərə oğuzlar gələndə, meşə ətrafında məskunlaşanları «ağac əri» (ağac-ağac, ər- kişi, insanlar) adlandırırlar, bu da «meşə adamları» mənasındadır, yurdları meşə ətrafında yerləşən bəzi monqol tayfalarına «xoynirgen» adı vermişlər. Bu sözün də mənası «meşə adamları» kimi başa düşülməlidir. (16.s. 13)

Tədqiqatçılar *ağacəri* etnonimini «ağac ərləri» (meşəlikdə yaşayanlar, meşə adamları) kimi izah edirlər. T.İbrahimov F.Sümərin «Qaraqoyunlular» əsərində *ağacarılari ağacəri* adlandırdığını və Qaraqoyunluların bir oymağı hesab etdiyini yazır. (17.s.85)

Əbülqazi Bahadır xan «Şəcərəyi tərakimə» (Tükmənlərin soy kitabı) əsərində Ala-Kənk toponiminə rast gəlirik: O zamanlar Ala-Kənk və Qara qaş adlanan yerlərdə Kanklı xalqı yaşayırdı. (3.s.99) Sırdərya çayı hələ orta əsrlərdə Kanqa çayı adlanırdı. Kanq sözü ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. C.Heyət yazır ki, əskidən ataya «qank» və ya «kank», anaya da «ök» deyilirdi. IX əsrdən sonra «ata» və «ana» sözləri «kank» və «ök» yerini tutdu (18.s.46). T.Ə.İbrahimov «Rozətu-səfa» əsərində oğuzlar haqqında belə bir məlumatın yazıldığını qeyd edir: «Guya oğuz xan vuruşmaların birində küllü miqdar qənimət almışdır, bu qəniməti daşımaqda atlar, öküzlər kifayət etmədikdə, hərbiçilərin biri bir araba qayırmış və böyük miqdar qənimət onun vasitəsilə aparılmışdır. Araba hərəkət edərkən «qanq-qanq» səsi çıxardığına görə, araba qayıranın mənsub olduğu qəbilənin adı da qanqlı adlandırılmışdır. (17.s.81)

Kanq sözü ilə bağlı bir sıra türk etnonimləri vardır. Q.Qeybullayev kəngər,

kanqlı, kanqay, kanqalas, kanqat və s. türk etnonimlərinin kanq (Kanquy dövləti b.e.ə.II əsr) sahəsinin adına gedib çıxdığını yazır. (19.s. 103)

Fikrimizcə, Ala-Kənk oymonimi kanqay, kanqat, kəngər, kanqlı və s. türk etnonimlərinin kökündə dayanan kanq sözü ilə bağlıdır və bu sözün yaranması çox

qədimlərə - bizim eradan əvvəllərə təsadüf edir. Qafqaz ərazisində XIX əsrdə Ter vilayətinin Vladıqafqaz dairəsində Kanq oymonimi mövcud olmuşdur.

«Oğuznamə»nin karluq-uyğur versiyasında Xıtay onomastik vahidinə rast

gəlirik.(6.s. 46) F.Rəşidəddin Oğuznamədə Xıtay məmləkətinin adını çəkir: Onlar ancaq Xıtay məmləkətində olurlar.(1 .s.40)

M.Vəlili yazırdı ki, Xəta keçmiş Şərqi Çinin və Xətayi türklərinin adıdır (7. s.78). Xətayların qədim məskəni Anadolu və Azərbaycandır. XX əsrin 40-cı illərində 15 min xataylı ailə Ərdəbildə, 40 min ailə isə Təbrizdə yaşayırdı. Şah İsmayıl Ərdəbildə məskunlaşmış xataylardandır. Ümumiyyətlə, bu nəsilə yalnız Şah İsmayıl yox, 20-yə yaxın görkəmli şair, alim və sərkərdə çıxmışdır. (20.s.212) XIX əsrdə Qafqazda Qaradəniz quberniyasının Tuapse dairəsində Kutay yaşayış məntəqə adı qeydə alınmışdır. Çelyabinsk vilayətində Katay gölü vardır.

Fəzulullah Rəşidəddin «Oğuznamə»də Kayı dərə toponimini qeyd edir. Toponimin tərkibində kayı/qayı tayfa adına rast gəlinir. Fəzulullah Rəşidəddin şahin quşunun ən böyüyü olan ağdoğanın kayı tayfasının onqonu olduğunu yazır. Mənbələrdə (Mahmud Kaşğarlı, Fəzlullah Rəşidəddin və b.) görə, oğuz tayfaları sağ və sol qollara bölünürdü. Kayılar sağ qolun əsas tayfası hesab olunurdular. Kayı adı öz izini Qubadlı rayonunda bir kəndin adında da saxlamışdır (21 .s, 155)

«Oğuznamə»nin karluq-uyğur versiyasında Çeriq yer adına rast gəlirik: Çeriqdə bir y(a)kşı beq bar erdi (Çerikdə bir yaxşı bəy vardı) (6.s.23). Qədim türk dillərinə məxsus sözlə ifadə olunmuş coğrafi adlardan biri də Çeriq toponimidir. Orxon-Yenisey abidələrində çerik «qoşun, ordu» mənalarında işlənmişdir.(22.s.384) Bu sözə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında çəri formasında rast gəlinir.(23. s. 193) 1590-cı ildə İrəvan əyalətinin Zebil nahiyəsində Çeriklik kənd adı olmuşdur. Görünür, çerik sözü ilə bağlı toponimlər hərbi düşərgə, ordunun dayandığı, durduğu yer mənalarını bildirmişdir.

«Oğuznamə»nin uyğur versiyasında Muz tağ oroniminə rast gəlirik: Kırık gündün son Muz tağ deqən tağnun adağına keldi. (Qırx gündən sonra Buz dağın ətəyinə gəldi) Toponimin tərkibində iştirak edən muz sözü Azərbaycan dilində buz, tağ leksik vahidi isə dağ şəklində işlənir.

«Oğuznamə»lərdə qeydə alınmış türk mənşəli onomastik vahidlər müxtəlif dövrlərin, əsrlərin məhsuludur. Yer adlarında türklərin tarixi izlərini qoruyub saxlamış toponimlərin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Türkdilli etnosların dil materialları əsasında yaranmış ən qədim vahidləri daşlaşmış formada mühafizə etmiş toponimik vahidlərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Antik mənbələrdə,

Orxon-Yenisey abidələrində və s. adları çəkilən bir sıra tayfalarla bağlı toponimlərə «Oğuznamə»lərdə rast gəlinir. Bu da həmin toponimlərin nə qədər uzaq keçmişdə yarandığını göstərir. Türk xalqlarının soy kökünün təşəkkülündə və formalaşmasında iştirak etmiş tayfa adları (avşar, peçeneq, ağacəri, bayandur, qırpaq və s.) ilə bağlı toponimlərə Azərbaycan ərazisində rast gəlinir.

Tədqiqata əsasən türk xalqlarının o cümlədən, Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı məqamları da aydınlaşdırmaq mümkündür. «Oğuznamə»lər əsasında qədim türklərin coğrafi yayımını, areallarını təyin etmək mümkündür.

«Oğuznamə»lərdə rast gəlinən onomastik vahidlərdə qədim türk qəbilə, tayfa dillərinə, eləcə də sonrakı dövrlərdə onlar əsasında formalaşmış türk dillərinə aid çoxlu leksik vahidlərə təsadüf olunur. Bəzi sözlər dilimizdə fərqli fonetik variantda işlənir. Onomastik vahidlərdə rast gəlinən qədim elementlərin bir hissəsi Azərbaycan dili baxımından arxaik sayılır. Onlara yazılı mənbələrdə, müasir türk dillərində, dialekt və şivələrində az və çox dərəcədə rast gəlinir. «Oğuznamə»lərdə onomastik vahidlərin tərkibində işlənən leksik vahidlərin bəziləri fərqli fonetik formalarında qohum türk dillərində işlənir.

«Oğuznamə»lərdəki toponimlərinin türk xalqları yaşayan digər ərazilərdə paralellərinin müəyyən edilməsi sübut edir ki, bu adlar türk xalqların ümumdüşüncə tərzinin məhsuludur.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, Azərnaməşr. 1982.s.72.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 2 cildə, I, II c., s.304.
3. Əbülqazi Bahadur xan. Şəcəreyi tərakimə (Tükmənlərin soy kitabı). Bakı, 2002, s. 105.
- 4.Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их топологическая классификация. Ономастика Востока. М:Наука, 1980, с.201.
5. Oğuznamələr. Bakı, 1993. s.91.
- 6.Vəliyev M.(Baharlı). Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat), Bakı, Azərnaməşr, 1993, s.280.
- 7.Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев.т.І, Баку, ЭЛМ, 1991, с. 552.
- 8.İsmayılov M. Sənin ulu baban. Bakı, Azərnaməşr, 1991 .s.272.
- 9.Budaqov B.Ə.,Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Oğuz eli, 1998, s.452.
- 10.Faruk Sümər. Oğuzlar. Bakı, Yazıçı, 1992,432 s.
- 11.Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, Gənclik, 1988, 280 s.
- 12.Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı. Gənclik, 1984, 312 s.
- 13.Bayramov A. Kitabı-Dədə Qorqud və Qafqaz. Bakı, 2003,123 s
- 14.Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, ЭЛМ, 1986, 135 с.
- 15.Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев, т.І, Баку, ЭЛМ, 1991. 349с.
- 16.Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (İslamdan əvvəl və islam dövrü). Başlanğıcdan XVI əsrə qədər. Bakı, Azərnaməşr, 1993, 179 s.

Ономастические единицы в “Огузнаме”

Резюме

В статье отмечается, что “Огузнаме” занимают особое место среди источников, отражающих в хрониках, эпосах историю народа, прошлое тюрков.

“Огузнаме” – это книги жизни, которые передают из поколения в поколение историю и культуру огузов. Здесь проводится исследование, анализ зарегистрированных ономастических единиц, изучение исторической ономастики тюркских народов, в том числе, азербайджанского народа.

Под словом “Огузнаме” понимается прошлое древних огузских племен, события, легенды, связанные с Огуз ханом (Огузским каганом). В этих памятниках литературы представлена информация об истории, сражениях, мировоззрении, мифологических взглядах огузов.

В статье отражена подробная информация о доисламском мышлении и взглядах тюрков.

В статье приведена легенда, посвященная ономастической единице халадж Рашидаддина Фазлуллаха. Кроме того, в “Огузнаме” встречается топоним Муган. Топоним Муган сформировался на основании этнонима. Ономастические единицы тюркского происхождения, отмеченные в “Огузнаме” являются плодом различных времен. Изучение топонимов, сохранивших исторические следы тюрков в названии местностей, имеет существенное значение. В античных источниках топонимы, связанные с рядом племен, встречаются в “Огузнаме”.

Определение параллелей топонимов имеющихся в “Огузнаме”, доказывает, что эти названия являются продиктом общего стиля мышления тюркских народов.

На основании проведенных исследований, также можно прояснить моменты, связанные с этногенезом азербайджанского народа. На основании «Огузнаме» можно определить географический ареал древних тюрков.

Ключевые слова: Огузнаме, Сельджугнаме, Топкапы, этноним, этногенез, Атропатена, Адербадаган, ороним, кыпчак, ойконимы.

J.Gajarli

Onomastikal Units in “Oghuznameh”s

Summary

The article is dedicated the specific place of “Oghuznameh” in which reacted the sources of turkishs’ past times and the history of ancient lived people in these eposes.

“Oghuznameh” is the alive book which passes oghuzs’ history and culture from nation to nation. The investigation and analysis of onomastical units noted here serves to learning of turkish and at the same time Azerbaijanian people’s historical onomastics.

While saying “Oghuznameh” we mean the ancient oghuz tribes’ past times, the stories and legends connecting with Oghuz khan (Oghuz khagan). The Oghuzs’ history, fightings, outlook, world vision and myphological points are given in these momements.

There is also given turkish’s thoughts and points according thoroughful information till preislamic religions in the article.

The legend tied with Feyzlullah Rashidaddin’s onamostical unit of khallage is noted in the article.

Besides this we can meet Mughan’s toponimsin “Oghuznameh” Mughan toponims are

formed by the source of ethnonims. The onomastica units based on turkish origion are different periods' products which are noted in "Oghuznamehs". Learning of toponims is very useful which are always kept Turkish historical traces in the names of places. We can cross with a lot of toponims connecting with numerous tribes in the ancient sources in "Oghuznameh". The defining of the parallels of toponims in "Oghuznameh" proves that all these names are the products of turkish people's common thought style.

It's possible to clear up the moments connecting with turkish people's eynogenous in the investigation. According "Oghuznameh" it is possible to define the turkish people's geographical areas.

Key words: Oghuznameh, Saljugnameh, Topgapi, etnonimus, etnogenez, Atropatena, Aderbadagan, oronimus, kipchag, oykonims.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.05.2019

Filologiya elmləri doktoru Sevinc Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.